

DESPRE CERAMICA PROVINCIALĂ LUCRATĂ CU MÎNA
DIN CASTRE,
OBSERVAȚII ARHEOLOGICE CU SPECIALĂ PRIVIRE LA CÎTEVA
CASTRE DIN DACIA POROLISSENSIS

Cercetarea arheologică contemporană privind epoca romană pune un accent tot mai mare pe prezentarea și analiza exhaustivă a materialului arheologic provenit din săpăturile arheologice. Această orientare spre o așa zisă etno-arheologie tinde să elucideze, în primul rînd, formele de viață ale populației, să stabilească nivelul culturii materiale provinciale în raport cu nivelul general al civilizației romane, să precizeze structura acestei culturi materiale, să surprindă principalele aspecte ale aculturației romano-autohtone.

Ceramica autohtonă din așezările romane găsite în diferite provincii ale Imperiului Roman a fost semnalată mai demult și discutată de mai mult timp în literatura de specialitate europeană¹. În istoriografia noastră prezența ei în castre (ne referim în special la ceramica lucrată cu mîna în manieră dacică) a fost apreciată în mod deosebit, constituind unul din argumentele importante în sprijinul teoriei continuității dacice în provincia romană². Concluziile în legătură cu această ceramică, mereu completate prin descoperirile noi, au fost tot timpul reluate și repetate de mai multe ori³. Din păcate, din punct de vedere tehnic și arheologic, aceste concluzii au rămas la un nivel strict teoretic, demonstrația științifică nedepășind un prag de început⁴. Faptul se datorează pe de-o parte cantității reduse de material ceramic lucrat cu mîna publicat în general, oscilațiilor cantitative ale acestui material de la castru la castru (tocmai, poate, din cauza stadiului diferit al cercetărilor), iar pe de altă parte faptului că foarte puține materiale ceramice lucrate cu mîna din castre au fost publicate sistematic⁵.

¹ În special a fost pusă în discuție și comentată în arheologia modernă germană; semnalată pentru castrarele de la Faimingen (*ORL*, 66), Hüfingen (*ORL*, 62a), Stockstadt (*ORL*, 33), Zugmantel (*ORL*, 8), etc.; despre acest subiect au scris R. von Uslar, în *Saalburg Jahrbuch*, 8, 1934, p. 81; D. Baatz, în *limesforschungen 4 (Mogontiacum)*, 1962, p. 38; G. Milldenberger, în *Saalburg Jahrbuch*, 24, 1967, p. 3; B. Beckmann, în *Saalburg Jahrbuch*, 27, 1971, p. 38.

² C. Daicoviciu, *La Transilvania nell'antichità*, Bucurest, 1943, p. 104—105.

³ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 65—70.

⁴ O ultimă trecere în revistă a lor: D. Protase, *Autohtonii în Dacia romană*, București, 1980, p. 136—154.

⁵ De fapt au fost prezentate sistematic doar vasele de la: Orheiul Bistriței (D. Protase, în *Probleme de Muzeografie*, 1960, p. 118—124), Bologa (N. Gudea, în *ActaMN*, 6, 196, p. 503—508), Buciumi (N. Gudea, în *SCIV*, 21, 1970, p. 299—311; idem, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 37—62), Rîșnov (N. Gudea — I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov—Cumidava*, Brașov, 1970, p. 14, 57—58; N. Gudea, în *Cumidava*, 6, 1973, p. 23—38). În legătură cu ceramica provincială lucrată cu mîna de la Rîșnov am dori să facem următoarea mențiune: în lucrarea *Autoh-*

Situația de la care am pornit este următoarea:

— pentru cele mai multe dintre castrele în care a apărut, prezența ceramicii lucrate cu mîna este amintită doar în contextul general al materialului arheologic;

— sunt rare cazurile în care a fost menționat exact locul de descoperire, poziția în stratigrafie și materialele cu care se asociază ceramica lucrată cu mîna;

— și mai rare sunt cazurile cînd s-au găsit și (mai ales) cînd s-au publicat forme (vase) întregi sau întregite grafic, care să permită un studiu al formelor și tipurilor de vase;

— și mai rare sunt cazurile cînd s-au prezentat și analizat influențele reciproce, inevitabile dealtfel, între ceramica lucrată cu mîna și cea lucrată la roată;

— lipsește un studiu care să pună în discuție cantitatea acestei ceramici lucrate cu mîna, raportul în care se află față de ceramica lucrată la roată, tipurile și formele de vase, răspîndirea lor, raportul între datarea acestor vase și fazele generale sau mai limitate ale construcțiilor militare.

Ca urmare a acestei situații și concluziile cu caracter istoric au rămas, așa cum am văzut, relativ limitate⁶: a. ceramica lucrată cu mîna a apărut aproape în toate castrele, fie ele pe graniță (Vețel, Bologa, Buciumi, O. Bistriței, Brîncovenesti, Inlăceni, etc.), fie cele din interior (Gilău, Gherla, etc.). *Fig. 1. b.* descoperirile de acest fel nu sunt deci nici întîmplătoare, nici izolate; ne găsim în fața unei situații care se repetă în chip constant; c. datarea ceramicii lucrate cu mîna s-a făcut la modul general, fără nuanțări; d. semnificația prezenței ei este importantă: ea atestă prezența populației autohtone și este una din cele mai grăitoare dovezi ale existenței ei. M. Macrea credea că provine de la populația

tonii în Dacia romană (București, 1980, p. 147, nota 22), D. Protase afirmă că anumite vase (despre care noi am scris că sunt „dacice”) datează de fapt din epoca bronzului, cultura Schneckenberg, „la ea acasă în zona respectivă”. Trebuie să subliniem faptul că nici M. Macrea, nici I. Mitrofan și nici noi (N. Gudea — I. Pop) nu am identificat urme de locuire din epoca bronzului pe locul castrului; materialele lucrate cu mîna au fost găsite în strat nederanjat (uneori) în bastioanele porților, în turnurile de colț etc. Dealtfel chiar D. Protase scrie (p. 146) „urme dacice preromane peste care s-ar putea să se suprapună castrul nu sînt”. Deci, indiferent de cît „ar fi la ea acasă” ceramica despre care D. Protase crede că datează din epoca bronzului, ea a fost aflată în strat roman (și numai roman): pe vetre, în încăperi, la nivele care nu lasă să se presupună prezența întîmplătoare a unei ceramici anterioare!!! Nouă ni se pare că ar fi posibil — așa cum am mai scris — ca la Rîșnov să existe o ceramică dacică cu forme și elemente de decor de aspect mai primitiv, alături de formele cunoscute imitate după cele din Latene-ul tîrziu. Privind prin această prismă, afirmația lui D. Protase a fost prîpîită. Acest lucru nu ne miră dacă ne gîndim că în anul 1980 (cînd îi apărea cartea) el scria că „întreg materialul arheologic descoperit în 1939 în castrul roman de la Rîșnov este inedit” cînd în monografia noastră (p. 46, nota 26) se scrie clar: „va fi publicat întreg materialul cunoscut ca provenind din castrul de la Rîșnov. Pentru materialele vechi provenind din săpăturile lui M. Macrea nu cunoaștem exact locul de descoperire”. Dar între timp noi am primit de la I. I. Russu inventarul acestui material (înlocuit de M. Rusu) așa că știm exact de unde provin materialele găsite în anul 1939.

⁶ Vezi mai ales D. Protase, *op. cit.*, p. 150—154; dar acest material documentar de excepțională importanță este departe de a fi fost exploatat temeinic.

dacică folosită la construirea castrelor⁷ sau a fost adusă din mediul dacic⁸. C. Daicoviciu susținea că provine de la militarii daci recrutați în trupele romane⁹. D. Protase se îndoia de această ultimă posibilitate, sugerînd proveniența ei din mediul rural dacic¹⁰.

Situația mai sus expusă justifică o abordare a problematicii acestei ceramici. În cele ce urmează vom prezenta principalele probleme în legătură cu ceramica provincială lucrată cu mîna din cîteva castre din provincia Dacia Porolissensis, mai bine și mai temeinic cercetate (Bologa, Buciumi, Moigrad—Pomet, Gilău), la care vom adăuga materiale lucrate cu mîna dintr-un castru din provincia Dacia Malvensis (Rîșnov). În cazul acestor castre avem posibilitatea să depășim simpla semnalare a prezenței ceramicii lucrate cu mîna și să prezentăm detalii, date mai precise în legătură cu: a. contextul de descoperire (loc de descoperire, poziția în stratigrafie, răspîndirea în interior); b. cîteva date esențiale (calitatea pastei, culoarea pastei, calitatea arderii); c. formele vaselor și elementele de decor; d. datarea prin asociere a acestei ceramici; e. modificările survenite în gama de forme (de bază) și influențele primite de la ceramica lucrată la roată; f. proveniența vaselor lucrate cu mîna.

De la bun început trebuie să precizăm că vom numi această ceramică: ceramică provincială lucrată cu mîna în manieră dacică. Numele acesta permite evitarea oricărui confuzii în legătură cu caracterul și datarea ei și ferește pe cercetător de orice echivoc. În cele mai multe cazuri a fost numită numai ceramica dacică¹¹, ceea ce poate duce la confuzia cu ceramica dacică propriu-zisă (dinainte de cucerire) sau a fost numită chiar „element de cultură materială neromană de factură dacică”¹², ceea ce apare cel puțin curios, dacă ne gîndim la locul și epoca în care a apărut și mai ales dacă avem în vedere procesul de aculturație; ba mai mult, un asemenea nume, ar putea implica o totală separare în cadrul provinciei Dacia între viața „romanilor” și cea a „autohtonilor” ceea ce evident ar fi o greșeală de fond.

Nu ne-am propus să rezolvăm toate problemele legate de existența ceramicii provinciale lucrate cu mîna. Lucrarea noastră încearcă să stabilească la ce rezultate poate duce cercetarea detaliată pentru un număr limitat de castre (bine cercetate) și, prin urmare, ce se poate aștepta de la o cercetare exhaustivă și încă mai detaliată a subiectului în viitor. În acest scop am procedat în felul următor: a. pe planurile castrelor mai sus amintite (Bologa, Buciumi, Moigrad—Pomet, Gilău, Rîșnov) am marcat locurile unde s-a descoperit ceramică provincială lucrată cu mîna. Fig. 2—6; b. am marcat cu semne diferite apartenența la nivele diferite ale stratului de locuire; c. acolo unde am avut situații stratigrafice foarte clare

⁷ M. Macrea, în *SCIV*, 2, 1, 1951, p. 282—295; opinii de acest fel sunt greu de acceptat astăzi cînd se știe exact modul, timpul și cine construia un castru.

⁸ *Ibidem*.

⁹ C. Daicoviciu, în *Istoria României. Compendiu*, București, 1970, p. 193.

¹⁰ D. Protase, *op. cit.*, p. 152—153; el afirmă că „potrivit acestei optici mult simplificate (a lui C. Daicoviciu) ar însemna că în virtutea unui presupus conservatorism excesiv, numai soldații daci..., dar nu și cei de altă origine etnică (hispani, germani...) puteau folosi vasele locale tradiționale... ceea ce este foarte greu, dacă nu chiar imposibil de imaginat”. Pornind de la această idee autorul susține că vasele locale au putut fi folosite și de soldații străini; că recrutarea locală nu s-a aplicat în Dacia decît după mijlocul secolului II e.n.; că ceramica lucrată cu mîna a ajuns în castre datorită căsătoriilor mixte. Toate acestea sunt mai „greu de imaginat”, dacă nu chiar imposibile.

¹¹ Chiar noi am denumit-o astfel atunci cînd ne-am referit la ceea ce de la Buciumi, Bologa, Rîșnov (vezi nota 5).

¹² D. Protase, *op. cit.*, p. 137.

am marcat acest lucru chiar în profilul unei secțiuni (pentru o mai bună înțelegere a situației). Fig. 7. d. am adunat și catalogat principalele forme de vase lucrate cu mâna din castre: cești (Fig. 9), oale de diferite tipuri (Fig. 10), străchini cu fund plat (Fig. 11); e. am căutat să precizăm cât mai clar variatele grupe de material arheologic databil cu care se asociază ceramica provincială lucrată cu mâna; f. am căutat să stabilim dacă există diferențe în ce privește factura (calitatea și culoarea pastei, calitatea arderii, etc.), formele și motivele decorative între ceramica provincială lucrată cu mâna și ceramica dacică datînd dinainte de cucerire; g. am căutat să stabilim în ce măsură cele două grupe mari ale ceramicii provinciale (lucrate la roată și cu mîna) s-au influențat reciproc; h. am căutat să stabilim de unde și cum a ajuns ceramica lucrată cu mîna în castre.

Concluziile la care am ajuns sunt următoarele:

1. *contextul de descoperire* (locul de descoperire, poziția în stratigrafie, răspîndirea în interiorul castrelor).

— ceramica provincială lucrată cu mîna a apărut în toate zonele și clădirile castrelor cercetate: în părțile fortificate ale incintei (turnuri de colț, turnuri de curtină, bastioanele porților, în și sub valul de pămînt), în construcțiile administrative și depozite (principia, praetorium, horrea, etc.), în barăcile locuințe, destinate adăpostirii trupei, Fig. 2—6. Trebuie să remarcăm că cele mai numeroase asemenea vase au apărut, cum era și de așteptat, în barăcile-locuințe;

— ceramica provincială lucrată cu mîna este prezentă pe toată adîncimea stratului roman de cultură; chiar și descoperirile izolate arată acest lucru. La Rîșnov și Brețcu de pildă citeva vase lucrate cu mîna au apărut în poziții stratigrafice legate de prima fază de construcție (incinta din val de pămînt). În castrul de la Bologa vasele lucrate cu mîna au apărut în ambele nivele ale stratului de locuire din barăci, Fig. 7. La Gilău însă, ceramica lucrată cu mîna a apărut numai în partea superioară a stratului de locuire, legat de ultima fază de construcție. Același lucru s-a putut constata și la Buciumi și Moigrad unde însă sunt fragmente de vase care apar și în nivelul întâi de locuire;

— deci vasele lucrate cu mîna sînt răspîndire pe întreaga suprafață a castrelor mai sus amintite. Cantitatea acestor vase diferă de la castru la castru, fie în strînsă legătură cu suprafața cercetată, fie în legătură cu apropierea de o așezare dacică mai veche care a supraviețuit (Moigrad, Rîșnov). În general însă, raportată la cantitatea de vase lucrate la roată, proporția între cele două categorii ceramice este cam 5—95%, poate chiar 10—90% în unele cazuri. Numărul vaselor (reprezentate și de fragmente) poate fi de 40—50 la Bologa, Buciumi și de 150—200 la Gilău, Rîșnov, Moigrad—Pomet.

2. *date tehnice în legătură cu producerea* (calitatea pastei, culoarea pastei, calitatea arderii).

— factura vaselor este în general mai neaspectuoasă, datorită modelării cu mîna. Pasta este mai întotdeauna amestecată cu nisip și pietricele, care joacă rol de degresant. Din aceste motive a fost socotită în mod frecvent „de aspect grosier“, „grosolană“, „rău frămîntată“. Noi socotim că această factură se datorează manierei de fabricare, care din acest aspect și poate fi numită pastă poroasă, acest termen indicînd o anumită calitate a pastei. La unele din vasele lucrate cu mîna (în special la cele imitate, după cele romane), se observă o îmbunătățire a calității pastei, în sensul că conținutul ei se îmbunătățește apropiindu-se de calitatea pastei folosite la vasele provinciale lucrate la roată. Această constatare se aplică la diferite forme de vase în mai multe din castrele menționate. Se poate deci considera că în mare măsură vasele lucrate cu mîna se fac în chip tradițional din pastă poroasă (grosolană, impură, etc.). Producătorii lor însă nu se dau în lături de la folosirea pastei de bună calitate atunci, probabil, cînd o au la îndemînă.

— culoarea pastei este în general (dacă nu chiar în toate cazurile) brună roșcată sau chiar roșcată; există citeva exemplare de vase care sunt din pastă cenușie, cenușie mai închisă și cenușie roșcată. În cazul unor forme imitate după ceramica la roată s-a renunțat la pasta de culoare brună-roșcată, utilizîndu-se pastă de culoare cărămie sau cenușie roșcată. Folosirea celorlalte culori pare deocamdată întîmplătoare.

— arderea vaselor lucrate cu mîna, deși în cele mai multe cazuri pare incompletă, nu a prejudiciat duritatea pastei sau rezistenței vasului; în general se consideră că aceste vase sunt „rău arse“, „arse incomplet“ etc.; în profilul fragmentelor

de vase este însă vizibilă stratificarea pastei în funcție de temperatura de ardere (miezul cenușiu, exteriorul de culoare brună roșcată), dar arderea a fost completă (din punctul de vedere al ceramistului respectiv). Că arderea a fost completă, că așa zisa „ardere rea”, „ardere incompletă” nu a prejudiciat calității vasului o dovedește îndelungata folosire a unora din aceste vase. Ea este dovedită de multe ori de frecvența și intensitatea lor afumare. În cazul unor vase din pastă de calitate mai bună și arderea pare mai îngrijită în sensul că structura internă a peretilor și culcarea apar uniforme pe toată grosimea peretelui;

3. *formele vaselor lucrate cu mîna și elementele lor de decor* — trecerea în revistă a materialului ceramic lucrat cu mîna din castele mai sus amintite arată că s-au utilizat următoarele forme de vase: ceașca; două tipuri; fiecare cu mai multe variante. *Fig. 9*; oala; de mai multe tipuri (oala-borcan, oala-sac, oala cu pereți ușor curbați); fiecare cu mai multe variante. *Fig. 10* (cu baza dreaptă, cu buza ușor răsfrîntă, cu buza mult răsfrîntă, etc.); strachina cu fund plat; un singur tip cu mai multe variante în funcție de forma și poziția buzei. *Fig. 11—12*; capacul; un singur tip mai multe variante. *Fig. 13*. Răspindirea tipurilor de ceașcă este deocumdată de neexplicat. Există castele în care s-au descoperit cești cu toartă (Moigrad—Pomet, Rîșnov, Brețcu, Micia) dar există castele unde s-au găsit numai cești fără toartă (Bologa, Buciumi, Gilău). Ceașca fără toartă este în general mai deschisă, cu gura largă. Înălțimea ei pare a scădea. Nu s-a constatat în general perpetuarea unor forme de vase dacice lucrate cu roata. La Rîșnov însă am identificat și forme de vase tipice lucrate la roată, care s-au perpetuat în epoca romană. Forma cea mai răspîdită de vas lucrat cu mîna pare a fi oala cu pereții foarte ușor curbați și buza dreaptă sau cea cu pereții ușor curbați și buza răsfrîntă. Nu am insistat acum, în această fază, asupra tipurilor și variantelor de vase, pentru că nu am urmărit în mod special precizarea unei tipologii. Am dorit numai să menționăm existența formelor principale, a variantelor foarte diverse, ca o constatare de principiu

— cele mai multe din formele (vasele) existente sunt simple, nedecorate. Ceștile de pildă sunt în cele mai multe cazuri lipsite de orice element de decor. Sunt însă și excepții. La Gilău aproape toate ceștile sunt decorate cu alveole la bază. O singură ceașcă este nedecorată. La Bologa o singură ceașcă este decorată cu alveole la bază. Toate celelalte sunt nedecorate. Oalele nu mai prezintă o încăleătură decorativă deosebită (așa ca în epoca dacică dinainte de cucerire de pildă); în general oalele sunt decorate fie pe buză (Gilău, Rîșnov) cu alveole, fie sub buză cu briu alveolar sau incizii (Buciumi, Bologa, Rîșnov, Moigrad—Pomet) sau pe mijlocul vasului cu briu alveolar, briu în relief, butoni (Gilău, Rîșnov, Buciumi, Moigrad—Pomet, Bologa). Este dificil acum să separăm, din cauza numărului mic de vase, acest fel de decorare a vaselor. Nici nu ar avea importanță în această fază a cercetărilor. Ceea ce este important este faptul că toate motivele decorative sunt moșteniri de la ceramica dacică dinainte de cucerire. Tot atît de important este faptul că în general bogăția de motive s-a redus, decorul vaselor este mult simplificat, variația motivelor este mult redusă. Toate acestea ar putea sugera o apropiere de ceramica provincială lucrată la roată care în general nu este decorată. În cazul că această observație va fi generalizată prin mai multe exemple se va putea spune că apariția unor motive decorative pe ceramica lucrată la roată din Dacia constituie o urmare a influenței ceramicii dacice lucrate cu mîna sau a ceramicii dacice în general. Vasele imitate după cele romane nu sunt deloc decorate, ca și modelul după care s-a realizat imitația.

4. *datarea prin asociere a ceramicii provinciale lucrate cu mîna*. Posibilitățile de datare a ceramicii lucrate cu mîna sunt mai multe: a. în primul rînd poate fi element de datare contextul de descoperire; pentru ceramica găsită, de pildă, în valul de pămînt al castrului de la Bologa sau Rîșnov sau cea găsită în bastioanele de zid ale porților la Bologa, Buciumi, Gilău, Moigrad—Pomet, locul de descoperire constituie principalul element de datare. Această datare este completată desigur de poziția în nivelul de locuire și de materialele asociate. În cazul bastioanelor de poartă este vorba de monete, fibule, aplice, fragmente de ceramică de import TS. Același mod de datare se poate aplica și ceramicii găsite în turnurile de curtină, în turnurile de colț, în clădirile administrative ale castelelor; b. în al doilea rînd poate data numai materialul asociat; în cazul barăcilor-locuință unde nivelele stratigrafice sunt uneori mai dificil de separat, materialele asociate,

găsite la același nivel sunt cele care indică datarea fragmentelor lucrute cu mîna. Așa este cazul fragmentelor de vase lucrute cu mîna de la Bologa care au apărut atît în nivelul de jos al stratului de locuire din barăci, cit și în cel superior. Ambele grupe de vase pot fi datate numai cu ajutorul materialelor asociate (fragmente de ceramică TS, monete, fibule). Dacă nivelul inferior de locuire datează din perioada 106—150 e.n., atunci cel superior poate fi datat după 150, iar ultimul strat după începutul secolului III e.n. Cam în aceste trei etape pot fi datate și fragmentele lucrute cu mîna. La Buciumi de pildă vase lucrute cu mîna au apărut mai ales în barăci pe nivelul cel mai de jos al stratului de locuire alături de monete de la Traianus, care nu depășesc anul 113—114 e.n. Într-o baracă însă (nr. 2) o ceașcă dacică a apărut exact sub stratul de țigle și olane ale acoperișului căzut, asociată cu monetă de la Trebonianus Gallus. În castrul de la Moigrad—Pomet par mai numeroase vasele care aparțin ultimei faze de locuire sau, în orice caz, fazei de locuire care datează după construirea castrului cu zid de piatră (213 e.n.). Însă și aici am găsit vase lucrute cu mîna care datează din vremea construcțiilor din chirpici ale primei faze, deci imediat după cucerire. D. Isac susține că ceramica lucrată cu mîna apare la Gilău numai în faza cu zid de piatră a castrului.

Deci, luată în general, datarea ceramicii provinciale lucrute cu mîna în secolele II—III e.n. este indiscutabilă, așa cum indiscutabilă este și permanența ei în stratul de locuire al castrelor de la începutul și pînă la sfîrșitul ocupației romane. În stadiul actual al cercetărilor se pune însă problema datării mai precise a vaselor din această grupă, în mai bună legătură cu fazele de construcție, de reparație și, în general, cu evoluția internă a fortificațiilor. Acum se poate afirma că vasele lucrute cu mîna apar în toate fazele de construcție și de reparație ale castrelor, în toate fazele de construcție sau extindere ale construcțiilor din interior, putînd fi, de la caz la caz, datate aproape pe decenii de existență ale fortificațiilor.

5. Problema cea mai dificilă este aceea de a stabili în ce măsură ceramica provincială lucrată cu mîna a influențat ceramica provincială lucrată la roată și invers, în ce măsură aceasta din urmă a influențat ceramica provincială lucrată cu mîna. Tot ce se poate spune acum este că influențele s-au manifestat în: a. preluarea la mîna a unor forme de vase tipice la roată; b. modificări ale formelor tradiționale dacice; c. modificări ale unor părți ale vaselor; d. restrîngerea gamei de motive decorative; e. transferarea unor motive tipice ceramicii lucrute cu mîna la ceramica lucrată la roată.

a. În castelele de la Bologa, Buciumi și Gilău, au fost descoperite forme de vase din cele provinciale produse în mod obișnuit la roată, lucrute cu mîna. Cea mai sigură formă (în acest moment al cercetării) este deocamdată strachina joasă cu fund plat. Ea a apărut în mai multe variante (*Fig. 11*) care nu se deosebesc între ele decît prin înălțime și mai ales prin profilul buzei. Dealtfel, în afara formei propriu zise, se pare că influențele se manifestă și prin îmbunătățirea calității pastei, folosindu-se o pastă asemănătoare cu cea a vaselor lucrute la roată. În aceste cazuri apar și modificările în culoarea pastei. În castrul de la Gilău au fost descoperite și capace de vase lucrute cu mîna. Și în cazul acestora pasta este de mai bună calitate decît cea obișnuită pentru vasele lucrute cu mîna.

b. formele vaselor lucrute cu mîna par a deveni mai svelte, mai puțin greoaie decît cele antecucerire similare. c. În afară de aceasta apare în chip frecvent răsfrîngerea buzei, ca la vasele lucrute cu roata și chiar se poate remarca prezența unor buze profilate. S-ar putea, deasemenea, ca deschiderea, deci lărgimea gurii, la oale și cești să fie o urmare a influențelor primite de la ceramica cu roata.

d. despre restrîngerea și simplificarea motivelor decorative am discutat mai sus. Aici am sublinia doar faptul că, se pare, în funcție de densitatea locuirii dacice în provincie se păstrează mai mult sau mai puțin constat motivul decorativ. De pildă la castelele din Bologa, Buciumi, Gilău, motivele decorative sunt foarte simple, rare și de puține ori apar combinate. În același timp la Moigrad—Pomet și la Rîșnov, unde dacii sunt mai aproape și probabil mai grupați în apropierea castrelor, motivele de pe ceramica lucrată cu mîna apar mai apropiate de cele anterioare cuceririi.

e. o serie de motive decorative tipice ceramicii lucrate cu mîna (dinainte de cucerire): briul alveolar, alveolele, inciziile, au apărut pe vase lucrate la roată mai ales în castele de la Moigrad—Pomet, Buciumi, Bologa, Rîșnov.

Toate acestea constatări au caracter preliminar. Lipsind monografiile ale castrelor, lipsind corpus-uri de ceramică provincială sunt greu de obținut date mai sigure și mai ales sunt greu de făcut comparații. Nu avem deci, încă, imaginea generală și totală a formelor de vase, a elementelor de decor care să ne permită să extindem, să lărgim aria observațiilor de acest fel și să ducă la concluzii cu valoare absolută.

6. proveniența vaselor lucrate cu mîna. În chip teoretic pot fi acceptate ca valabile toate ipotezele (amintite mai sus) în legătură cu felul cum a ajuns ceramica lucrată cu mîna în castre: de la locuitorii daci folosiți la construcția castrelor, de la daci recrutați în armata romană, de la femei dace căsătorite cu soldați romani, etc. Ipoteza lui D. Protase¹³ însă în legătură cu posibilitatea cumpărării ceramicii lucrate cu mîna de Dacia liberi nu este deloc acceptabilă. În cazul acesta ar trebui să admitem că soldații din castele din Banat cumpărau ceramică sarmată, cei din castele de pe Olt ceramică roxolană, alană, gotică etc. etc., ceea ce nu este deloc conform cu realitatea arheologică. Soluțiile mai sus amintite sunt dificil de demonstrat, ușor de criticat și nu explică deloc nici răspîndirea, nici transformările, nici caracterul ceramicii lucrate cu mîna. Pentru a da o explicație mai acceptabilă, trebuie să pornim de la situația soldatului roman în general: de unde își procura el vasele? de unde avea ustensilele de menaj? Trebuie să presupunem că, așa cum își cumpăra vasele de lux din import (TS), vasele de lux locale (TSP), vasele din bronz, mortară, etc., așa își cumpăra și vasele de uz comun, între care se puteau afla și vase lucrate cu mîna. S-ar putea însă ca aceste vase (în general) să nu provină din comerț, și fortificațiile să fi avut propriile lor cuptoare și proprii lor meșteri (așa cum în mod sigur aveau pentru materialele de construcție). În primul caz înseamnă că produsele lucrate cu mîna existau pe piață, alături de celelalte produse ceramice de uz comun sau de lux, ceea ce sugerează existența unor olari care produceau astfel de vase. Tradiționalismul formelor, al elementelor de decor ne lasă să presupunem fie olari daci, fie o cerere atît de mare din partea unor daci încît olarii (de orice neam vor fi fost) s-au văzut siliți să producă astfel de vase. În cazul acesta astfel de produse aveau o utilizare mai generală, datorată probabil unor activități speciale. În cazul că vasele erau făcute de către soldați daci din caste și arse în cuptoarele castrelor, înseamnă că ele erau cerute datorită unor tradiții (probabil religioase). Mai există și posibilitatea, valabilă pentru ambele cazuri ca astfel de vase să fie produse în mod special din motive de economie. Această posibilitate însă ni se pare mai greu de acceptat pentru că prepararea pastei și toate lucrările pînă la terminarea vasului erau tot atît de costisitoare (ba chiar mai costisitoare) decît cele pentru vasele la roată.

Originea acestei ceramicii este sigură. Formele vaselor, factura, elementele de decor au fost luate direct de la ceramica dacică dinainte de cucerire. O analiză recentă făcută de I. Glodariu¹⁴ a evoluției cronologice a ceramicii dacice din secolul I e.n. (în special din a doua jumătate a acestui secol) arată că s-au perpetuat în epoca romană exact formele care au fost mai obișnuite în această ultimă perioadă.

Noi nu am epuizat în acest studiu toate problemele în legătură cu ceramica provincială lucrată cu mîna. Au mai rămas numeroase aspecte nerezolvate: a. destinația acestor vase; de ce, în condițiile unei superabundențe de vase lucrate cu roata, erau cerute astfel de vase; de ce, în condițiile aceleiași superabundențe, se imită formele lucrate la roată; de ce nu s-a renunțat la calitatea (tradițională) pastei; etc. De fapt toate aceste probleme se referă la un singur lucru: destinația vaselor lucrate la mînă. În timp ce pentru majoritatea formelor (oale, străchini, capace) se poate presupune o utilizare relativ generală, pentru cești s-ar putea bănui că

¹³ *Idem*, p. 151.

¹⁴ I. Glodariu, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 155—162.

erau folosite în legătură cu anumite aspecte de cult. Este mai greu de crezut că aceste vase jucau rolul de opaite în condițiile când existau pe piață asemenea produse fabricate în serie și în cantități mari.

Cea mai plauzibilă ipoteză este cea emisă de C. Daicoviciu după care ceramica lucrată cu roata a ajuns în castre prin recruții daci din unitățile respective. Ei au produs, ei au comandat, ei au cumpărat astfel de vase, probabil din tradiționalism (în spatele căruia s-ar putea ascunde anumite culte). Prezența ceramicii lucrate cu mîna în castrele studiate de noi și în general în castrele romane este o dovadă că populația dacică era numeroasă, că s-a păstrat numeroasă și uniform repartizată în provincie. Faptul că vasele lucrate cu mîna apar în castre de la nivelele cele mai de jos ale straturilor de locuire indică cu exactitate faptul că recrutările de daci au început în primul deceniu după cucerire, dacă nu chiar imediat. Ne putem deci gândi că recrutarea regională (locală) introdusă de împăratul Hadrianus departe de a fi inspirată de împăratul însuși a legiferat realități existente deja la nivelul armatelor provinciale¹⁵. Cantitatea mare și, oricum, prezența constantă a vaselor lucrate cu mîna în castre de-a-lungul întregii epoci a stăpînirii romane sugerează existența, prezența permanentă a izvorului continuu de recruți daci: populația dacică. Foarte semnificativ ni se pare faptul că ceramica provincială lucrată cu mîna a apărut în castre care nu au în apropiere așezări dacice nici în epocă, și în a căror apropiere, nici nu se cunosc astfel de așezări înainte de cucerire. Faptul constituie un argument important în favoarea recrutării locale a dacilor și în același timp indică orientarea acestei populații spre noile așezări, care au apărut pe lângă castre. Această orientare ar putea, dacă va fi confirmată în viitor prin cercetări, să explice, măcar parțial, mișcările de populații, dispariția unor așezări dacice după cucerire. Pînă atunci însă ceramica provincială lucrată cu mîna constituie un document important, poate cel mai important, al permanenței dacilor în provincia romană și în același timp al adaptării lor la noile condiții de viață.

Ea ne dezvăluie însă și aspecte mai intime, mai subtile ale procesului romanizării, care a fost un proces deloc simplu, ci unul de o profundă complexitate.

NICOLAE GUDEA — IANCU MOȚU

UBER DIE MIT DER HAND GEFERTIGTE PROVINZIELLE KERAMIK

AUS DEN RÖMERLAGERN

Archäologische Bemerkungen mit besonderer Berücksichtigung der Römerlager aus Dacia Porolissensis

(Zusammenfassung)

Die mit der Hand gefertigte provinzielle Keramik im Stil der dakischen Keramik (vor der römischen Eroberung) bildet eine Gruppe für sich der provinziellen Keramik aus den drei dakischen Provinzen (Porolissensis, Apulensis, Malvensis).

¹⁵ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951, p. 14—15.

Sie tauchte vor allem in den Römerlagern, und zwar immer zusammen mit auf der Töpferscheibe gefertigter provinzieller Keramik und anderen Gruppen römischer Materialien auf, fehlt aber auch in den anderen Siedlungstypen nicht. Die historische Bedeutung dieser Keramikgruppe ist außergewöhnlich groß, da ihr Vorhandensein einen der Beweise der Kontinuität der dakischen Bevölkerung in der römischen Provinzen Dacia bildet.

Von den allgemeinen Feststellungen hinsichtlich dieser Gruppe der provinziellen Keramik ausgehend bringen die Verfasser die diesbezüglichen wichtigsten Fragen in einigen besser und intensiver erforschten Römerlagern aus Dacia Porolissensis (Bologa, Buciumi, Moigrad—Pomăt, Gilău) und einem aus Dacia — Inferior — Malvensis (Rișnov) zur Sprache. Folgende Fragen werden ausführlich behandelt: 1. der Entdeckungskontext (Fundort, Stellung in der Stratigraphie, Verbreitung und Menge); 2. technische Daten (Qualität der Paste, Farbe der Paste, Qualität der Brennung, Qualität der Anfertigung); 3. die Gefäßformen und die Schmuckelemente; 4. Datierung durch den Fundort und durch das Assoziieren mit anderen Materialien; 5. die eingetretenen Änderungen hinsichtlich der Machart, der Schmuckformen und Schmuckelemente unter dem Einfluß der mit dem Töpferscheibe gefertigten provinziellen Keramik; 6. der Ursprung der mit der Hand gefertigten Gefäße; 7. die gegenseitige Beeinflußung der mit der Hand und der mit der Töpferscherbe gefertigten Keramik.

Die Verfasser gelangen auf diese Weise zu einigen Schlußfolgerungen, die im Falle einer exhaustiven Forschung dieser Keramik verallgemeinert werden und wichtige Konsequenzen für die einzelnen Fragen der dakischen Kontinuität in der römischen Epoche und des Romanisierungsprozesses haben könnten.

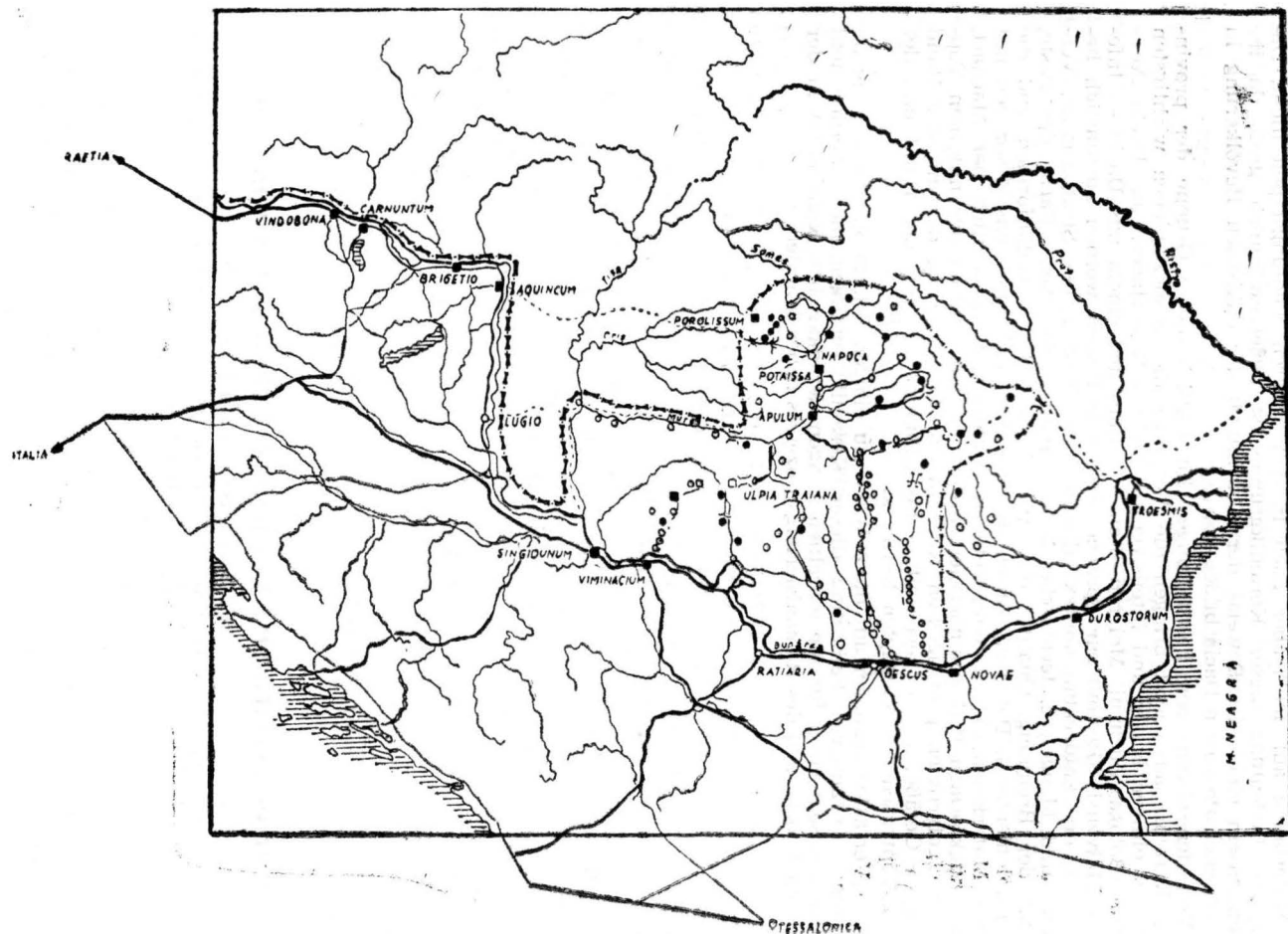

Fig. 1. Harta provinciei Dacia cu fortificațiile. Sunt marcate toate castrele unde a apărut ceramica provincială lucrată cu mina.

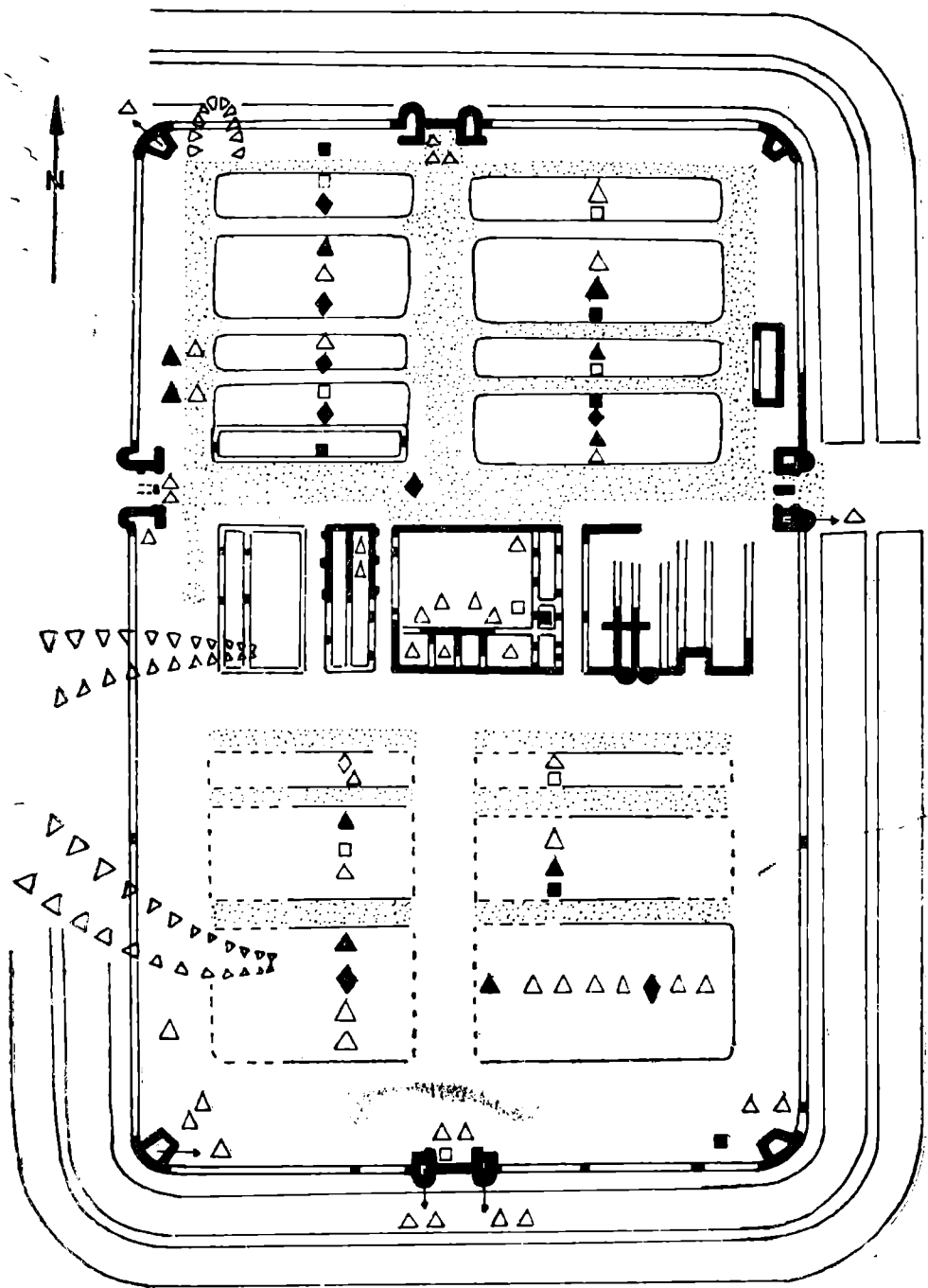

Fig. 2. Planul castrului de la Bologa cu locurile unde a apărut ceramică provincială lucrată cu mina. Legendă: □■ faza I; ▲◆ faza II; △ faza III; valabilă pentru toate planurile.

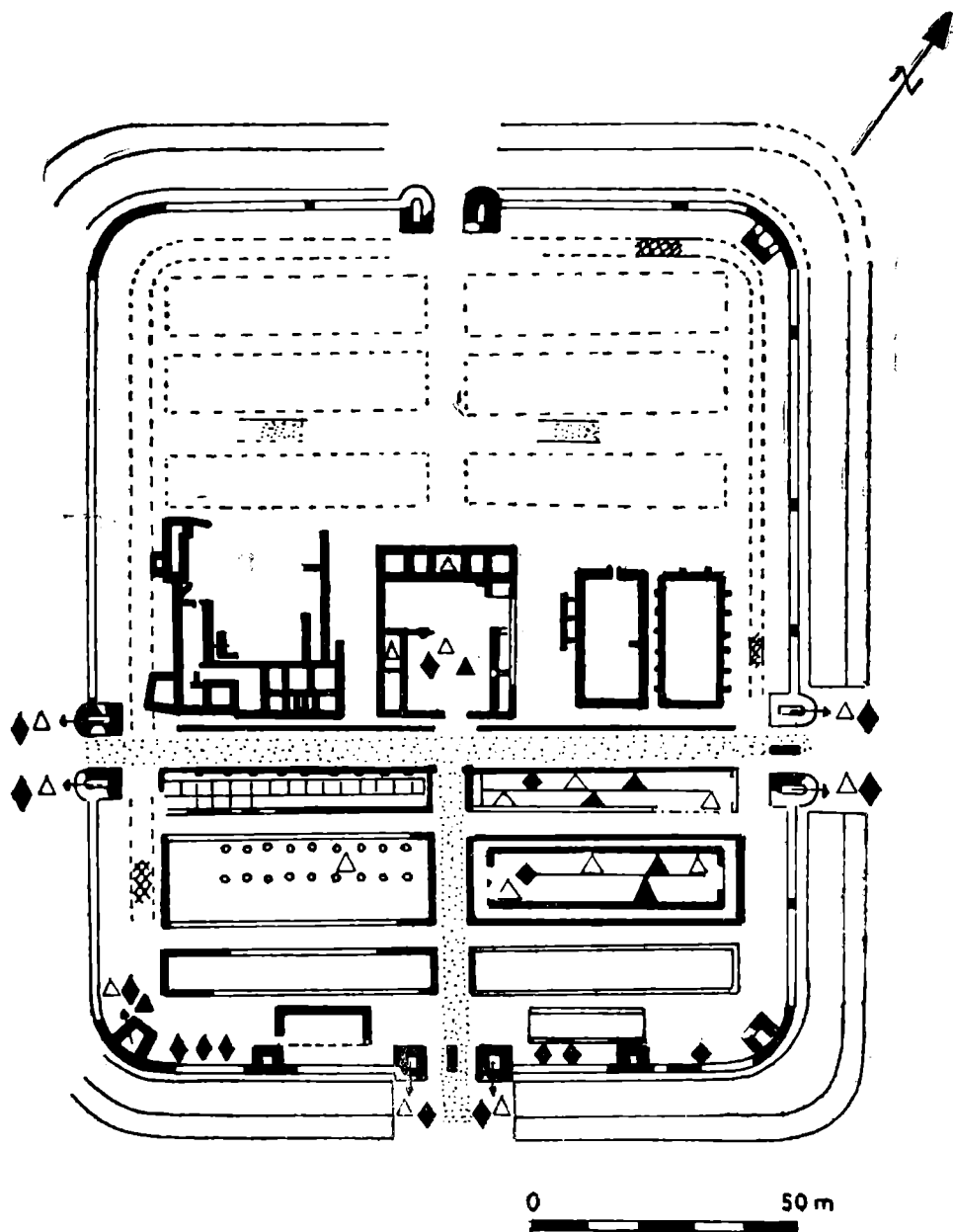

Fig. 3. Planul castrului de la Buciumi cu locurile unde a apărut ceramică provincială lucrată cu mîna.

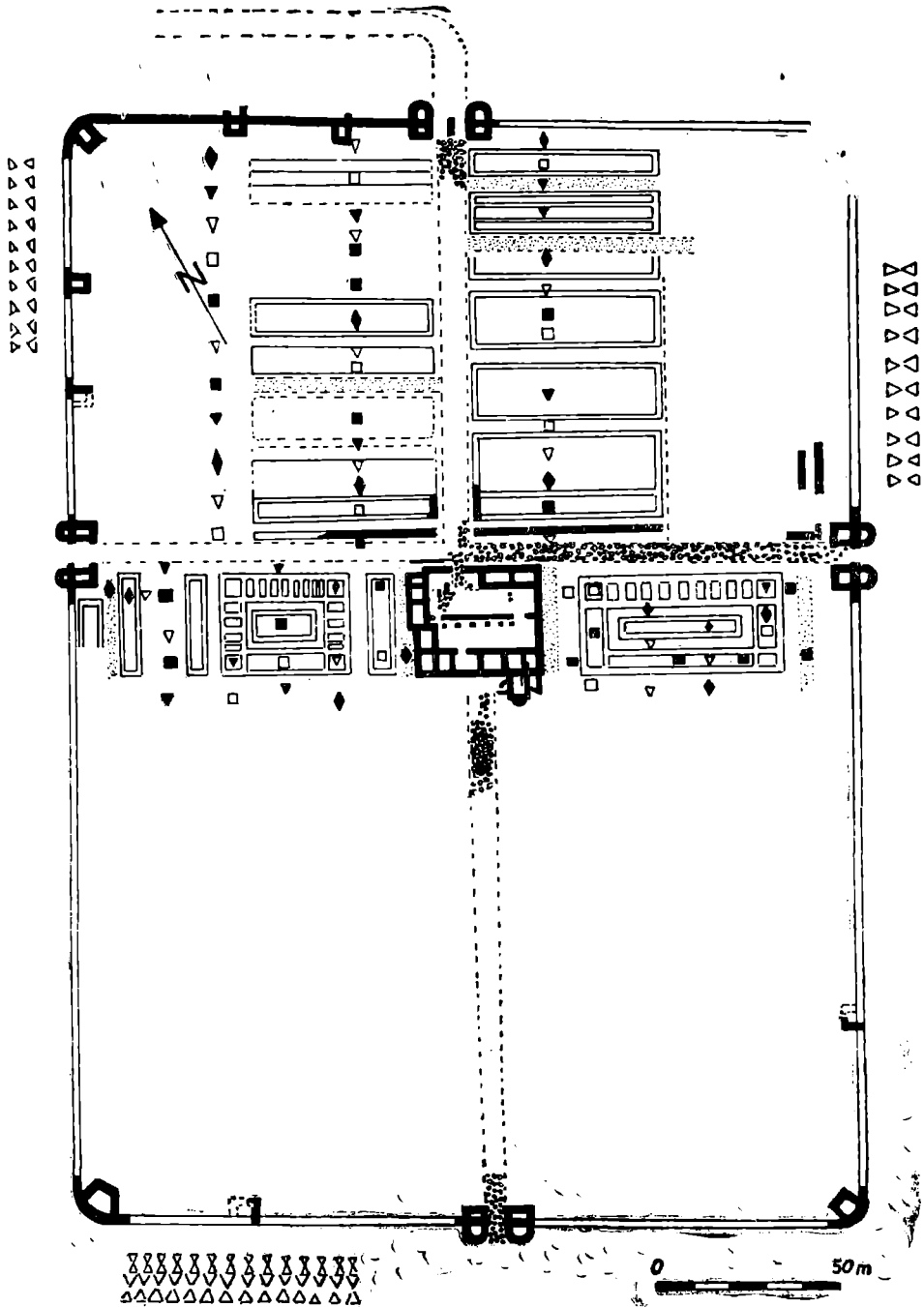

Fig. 4. Planul castrului de la Moigrad-Pomet cu locurile unde a apărut ceramica provincială lucrată cu mina.

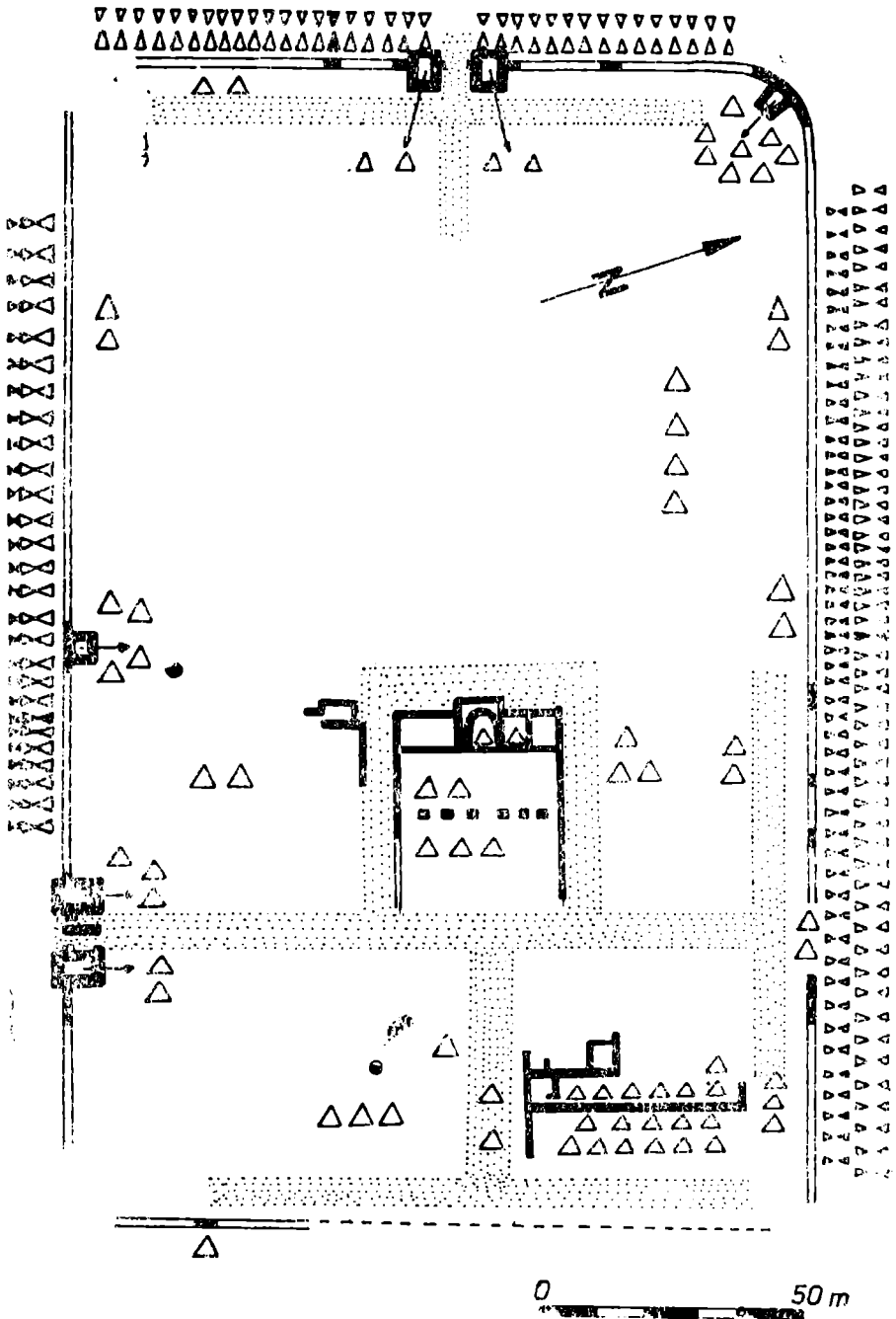

Fig. 5. Planul castrului de la Gilău cu locurile unde a apărut ceramică provincială lucrată cu mina.

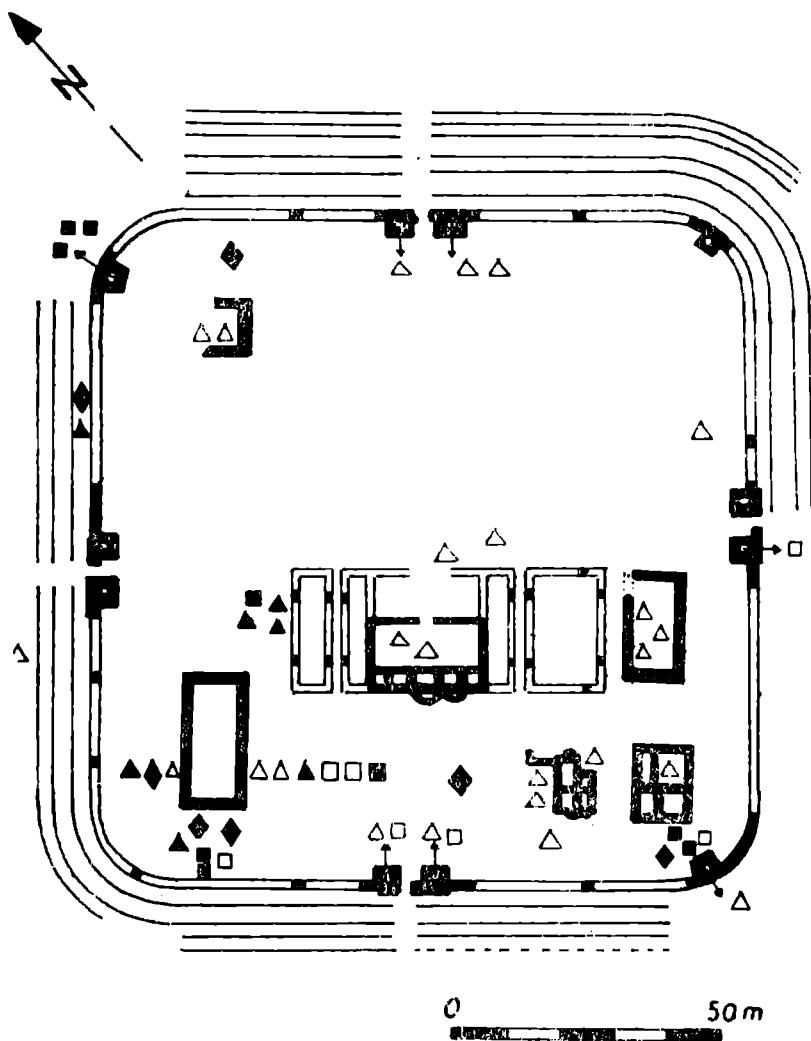

Fig. 6. Planul castrului de la Rîșnov cu locurile unde a apărut ceramică provincială lucrată cu mina.

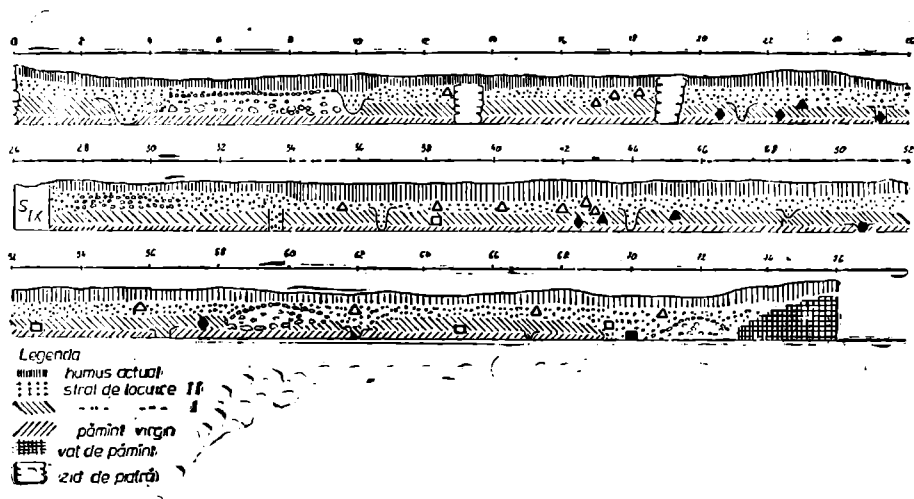

Fig. 7. Profilul secțiunii XII din praetentura castrului de la Bologa cu poziția în strat a fragmentelor cu vase provinciale lucrate cu mina.

Feu vasului	Oale	Străchini cu fund plat	Chiupuri	Cesti-opait	Capace
BOLOGA					
BUCIUMI					
RÎSNOV					
POROLISSUM					
GILĂU					

Fig. 8. Reprezentare grafică a răspândirii formelor de vase lucrate cu mina.

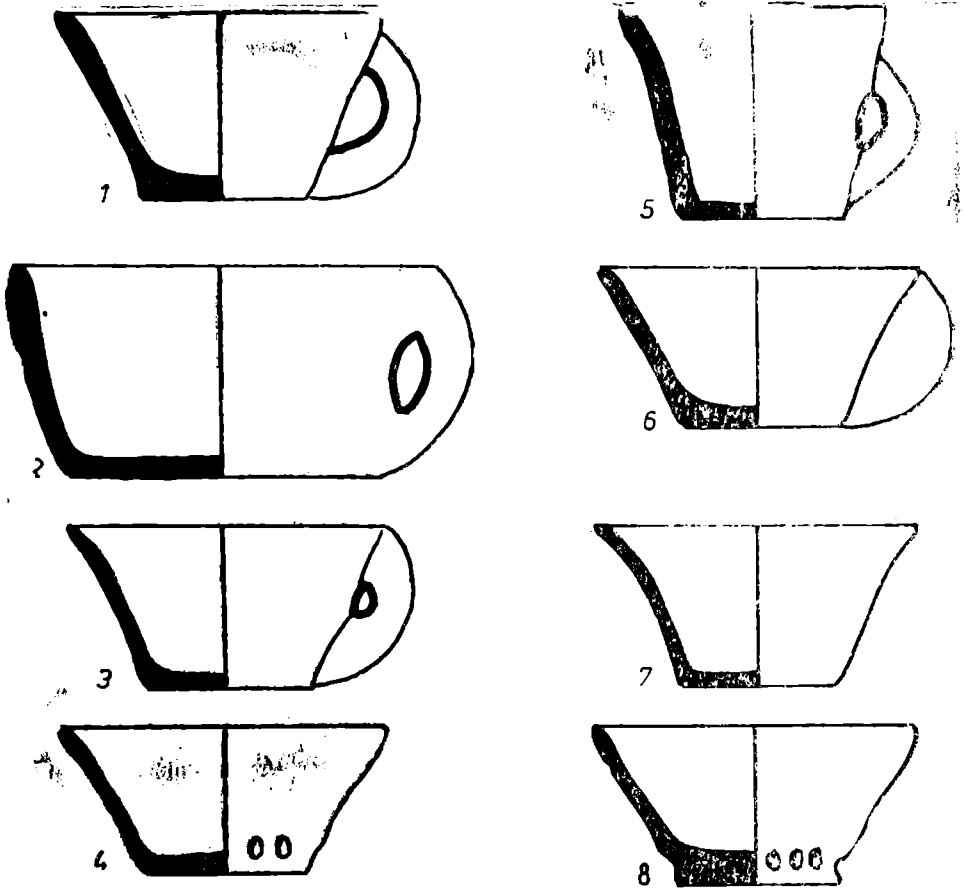

Fig. 9. Tipuri și variante de cești dacice din castrile Daciei.

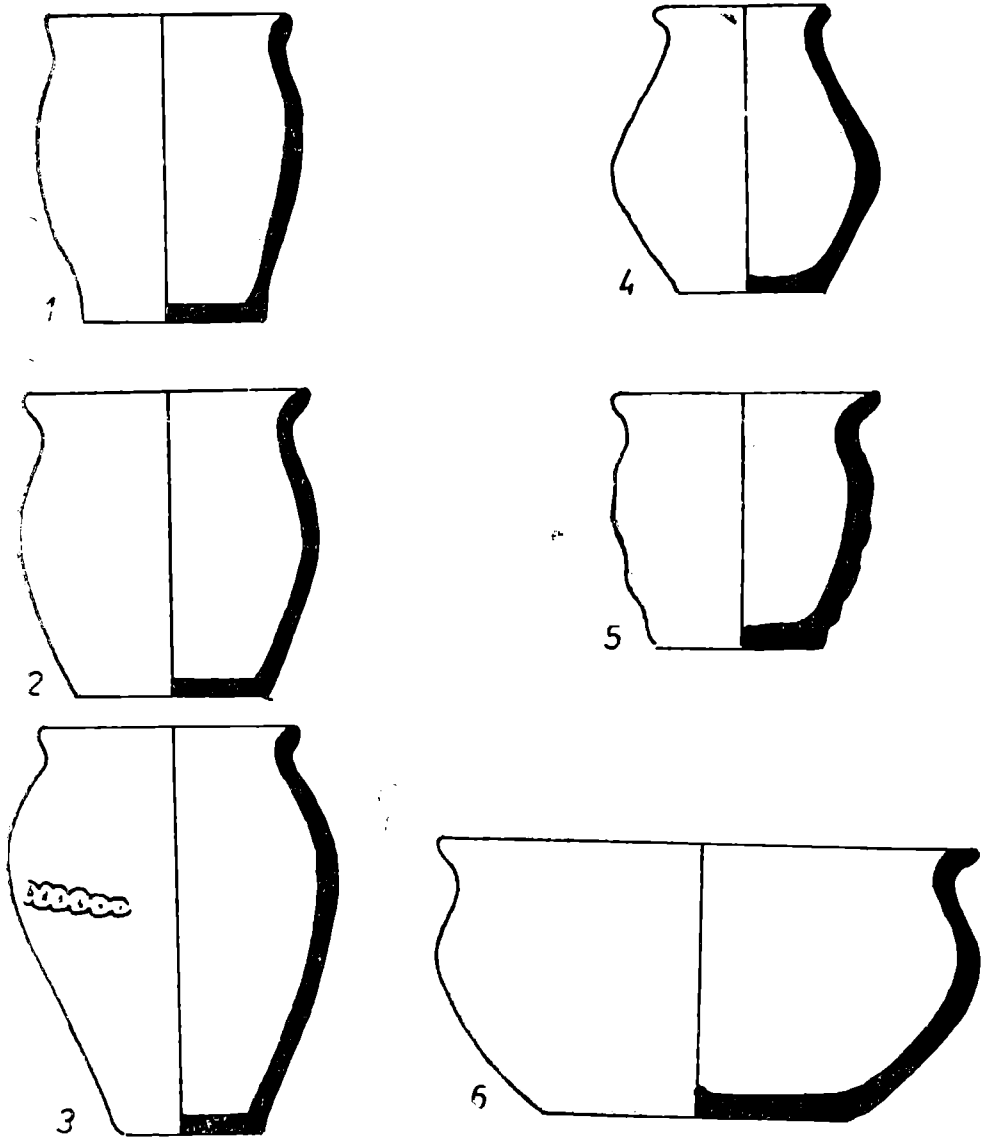

Fig. 10. Tipuri și variante de oale lucrate cu mâna din castre.

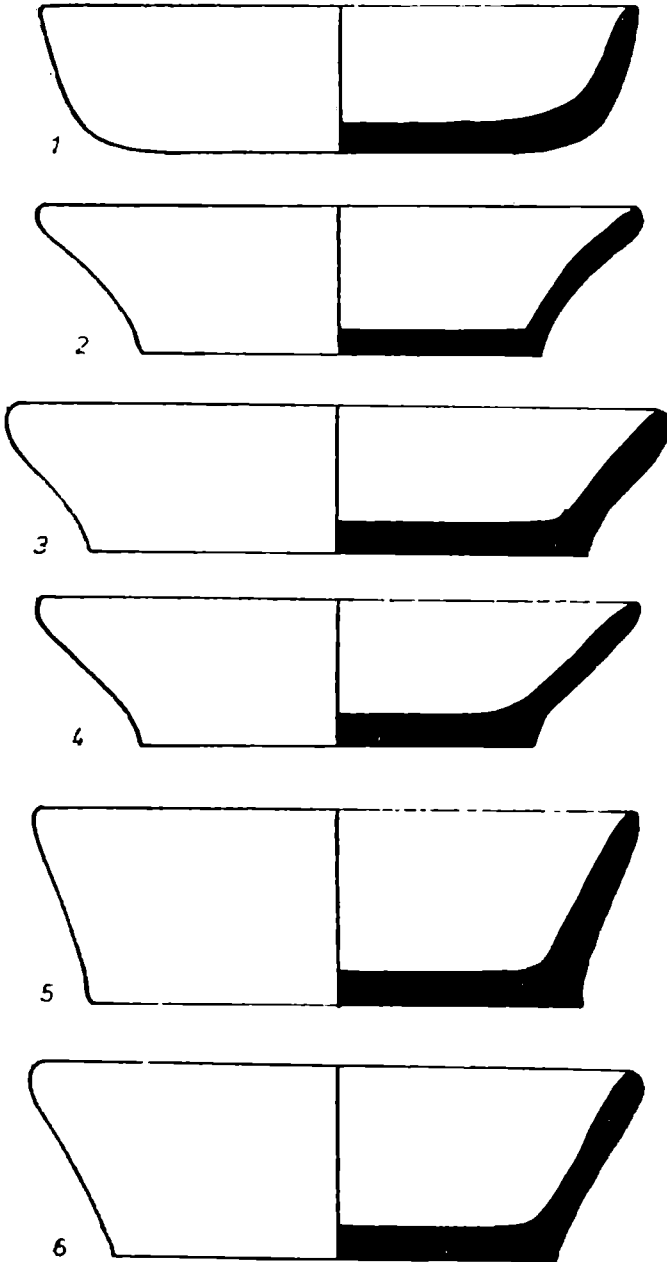

Fig. 11. Tipuri de străchini cu fund plat din castru.

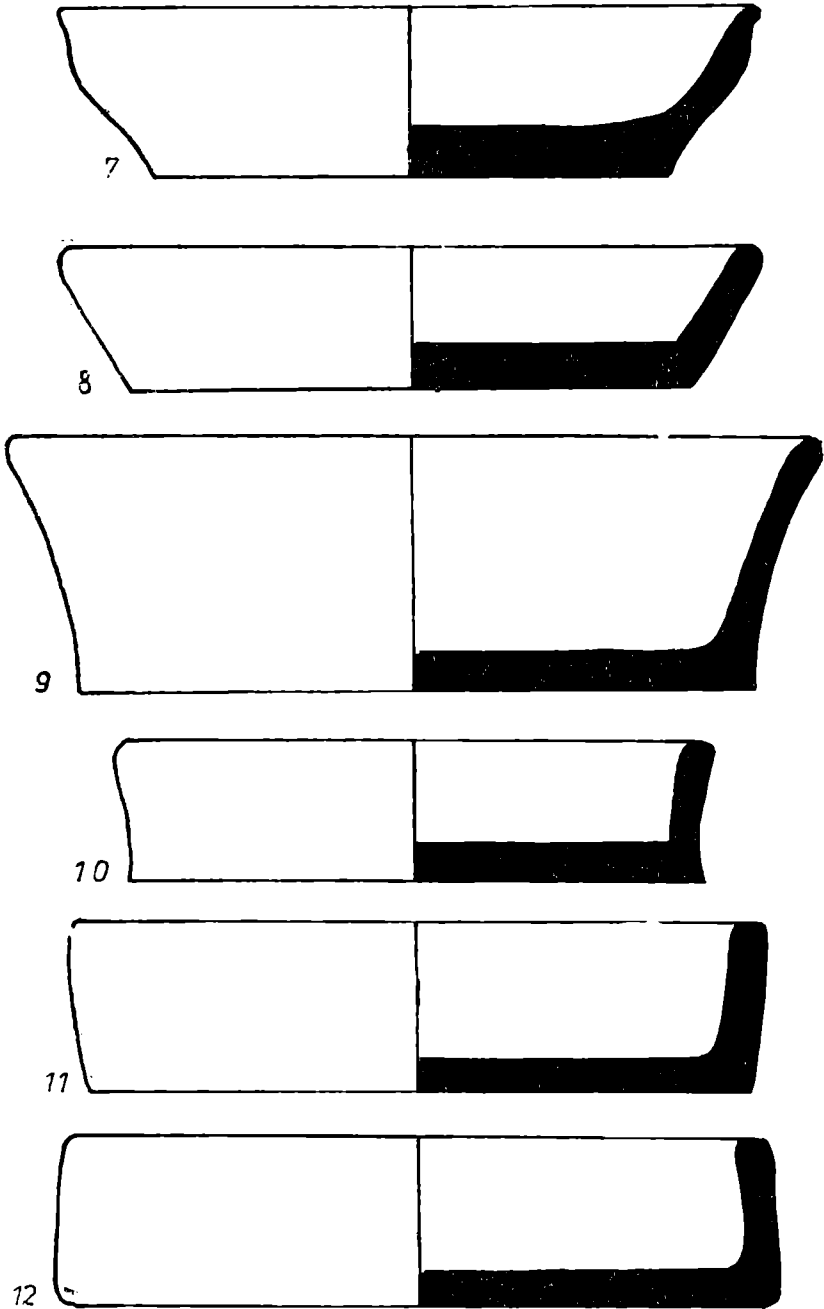

Fig. 12. Tipuri de străchini cu fund plat din caste.

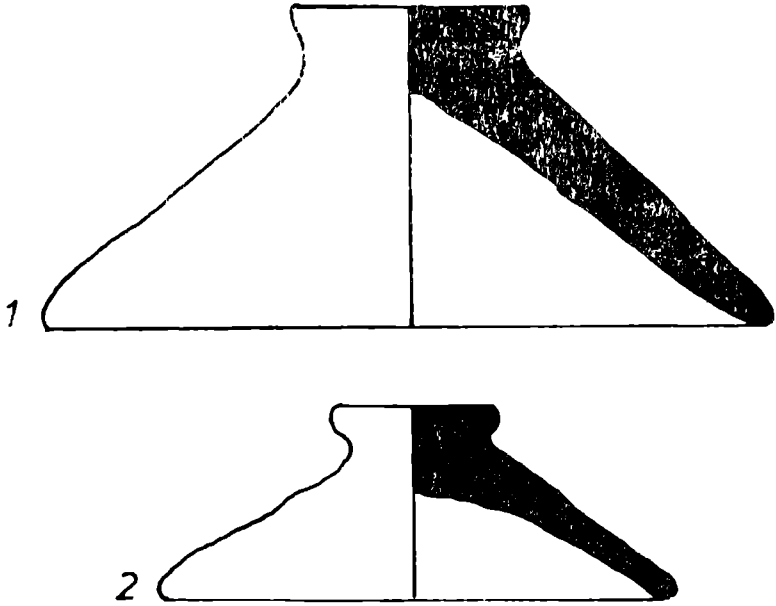

Fig. 13. Tipuri de capace lucrate cu mîna din castrul de la Gilău